

A dunántúli kultúrlejtő

A népoktatás fejlődésének regionális sajátosságai a 19. században

A téma korábbi kutatása során alkalmazott regionális összehasonlító vizsgálatok a műveltségi viszonyok alakulásának, fejlődésének lokálisan eltérő sajátosságaira hívták fel a figyelmet. A 18. század végi statisztikai adatok elemzése meggyőzően bizonyították az iskoláztatás elterjedésének sajátos, a gazdaságföldrajzi tényezők és a gazdaságtörténeti fejlődés által közvetlenül is meghatározott irányát: egyrészt a Dunántúlnak az országos átlaghoz viszonyított fejlettségét, másrészt e nagy tájon belüli szembetűnő eltéréseket (Benda, 1977; Kanyar, 1979; Vörös, 1976). Ez utóbbi jelenségnek, a Katus László (1978) által plasztikusan „dunántúli kultúrlejtőként” jellemzett állapotnak a továbbélését bizonyíthattuk már korábban is a kiegyezést megelőző évtized dunántúli helyzetképének bemutatásakor (Kelemen, 1972).

Az iskoláztatás különböző, statisztikailag megragadható mutatói és az alfabetizmus elterjedésének adatai az észak-dunántúli vármegyéktől, Mosontól és Soprontól elindulva és az óramutató járásával megegyező irányban a Duna mentén haladva fokozatosan romlanak, hogy végül is a „lejtő” alján, Tolna és Baranya után Somogy és Zala zárják a sort. A 18. századi állapotokhoz viszonyítva azonban kétségtelenül jelentős változásokat állapíthatunk meg. Az áruterelés és a pénzgazdálkodás elterjedése és ennek nyomán bekövetkezett társadalmi és életmódbeli változások, a hagyományokkal és szokásokkal szembeforduló új művelődési igények sokat változtattak a táj arculatán, s némiképp átrajzolták a Dél-Dunántúl népoktatási térképét is. Jó okunk van feltételezni, hogy ezt a folyamatot – a Ratiótól kezdődően és a reformkori népnevelési törekvéseken keresztül az önkényuralom oktatásügyi intézkedéseivel – ösztönzően befolyásolták az előző korszak modernizációs indíttatású, civilizatorikus tanügyi rendelkezései is.

Településszerkezeti, demográfiai és iskoláztatási helyzet a 18–19. században

A demográfiai változások a dunántúli térségben egyfajta kiegyenlítődés, az önálló települések számának növekedése, valamint a korábbinál arányosabb és koncentráltabb településszerkezet kialakulása felé mutatnak, miközben a dél-dunántúli megyék, Baranya, Somogy és Zala jórészt változatlanul megőrzik aprófalvas településszerkezetüket (1. táblázat).

E változásoknak természetesen közvetlen befolyása volt az iskolák és a tanítók számának alakulására, hiszen a lakosság, illetve az iskoláskorú – korabeli elnevezéssel: iskolára fogható – gyermekek bizonyos létszáma elengedhetetlen feltétele az iskolaállitásnak, illetve -fenntartásnak (2. táblázat).

1. táblázat. Az egy településre jutó lakosok száma

Vármegye	1777	R*	1870	R	Változás (%)	R
Baranya	407,4	9	764,4	11	187,6	5
Esztergom	856,2	1	888,3	9	103,7	11
Fejér	1054,4	2	1843,5	1	174,8	7
Győr	718,8	6	1199,5	4	166,8	8
Komárom	939,9	4	872,8	10	92,8	12
Moson	991,5	3	1323,2	3	133,4	10
Somogy	397,7	10	922,1	8	231,8	3
Sopron	600,9	7	1100,5	6	183,1	6
Tolna	1094,7	1	1718,4	2	156,9	9
Vas	302,1	12	710,0	12	235,0	2
Veszprém	493,2	8	1109,5	5	224,9	4
Zala	361,5	11	953,6	7	263,7	1
Dunántúl	821,5	-	1023,3	-	211,5	-
Magyarország	-	-	1122,4	-	-	-

R=rangsor

2. táblázat. A 6–12 éves korú gyermekek (tankötelesek) száma

Vármegye	1773*	1872	Növekedési ráta
Baranya	29 717	59 360	199,75
Esztergom	7 897	14 529	183,98
Fejér	23 312	27 142	116,43
Győr	13 344	17 916	134,26
Komárom	17 170	28 912	168,38
Moson	9 670	18 503	191,34
Somogy	32 479	51 554	158,73
Sopron	29 857	50 789	170,11
Tolna	24 867	49 285	198,19
Vas	38 937	73 710	187,92
Veszprém	23 826	38 088	159,86
Zala	29 794	88 418	296,76
Dunántúl	260 888	518 205	198,636
Magyarország	59 360	1 498 099	-

* becsült adatok

Természetes viszont, hogy mind az iskolák – és ezzel együtt a tanítók – számának gyarapodásában, mind az egy településre jutó iskolák, illetve tanítók arányának növekedését tekintve a korábban lemaradó dél-dunántúli megyék fejlődési üteme – Zala kivételével – meghaladja a dunántúli átlagot (3. táblázat).

A 18. század végén elől álló megyékben ez a folyamat érthetően lelassult, egyenletesebb, főleg az iskolák számát tekintve. Az ettől jelentősen eltérő tanítói létszámváltozás azonban az északnyugati-északi megyékben – a településszerkezeti sajátosságokat is

tükrözve – egy differenciáltabb, szervezeten tagoltabb iskolahálózat, a több tanítóval működő nagyobb iskolák, az intenzívebb – korszerűbb – iskolai munka feltételeinek kialakulását jelzi (Mosonban 1,64, Zalában 1,29, Baranyában 1,20 és Somogyban 1,17 tanító jut egy iskolára).

3. táblázat. Az iskolák és a tanítók száma

Vármegye	Iskolák				Tanítók			
	1775	1869	Változás	R*	1773	1869	Változás	R*
Baranya	114	364	319,30	1	114	436	382,46	1
Esztergom	46	64	139,13	12	46	102	221,74	11
Fejér	98	207	211,22	3	98	283	288,78	3
Győr	66	105	159,09	9	66	157	237,88	7
Komárom	91	146	160,44	8	91	211	231,87	9
Moson	47	76	161,70	7	47	125	265,96	4
Somogy	146	368	252,05	2	146	431	295,21	2
Sopron	153	238	155,56	11	153	352	230,07	10
Tolna	106	179	168,87	6	106	262	253,77	3
Vas	217	423	194,93	4	217	508	234,10	8
Veszprém	178	278	156,18	10	178	363	203,93	12
Zala	174	331	190,23	5	174	428	245,98	6
Dunántúl	1436	2787	194,08	-	1 436	3 663	255,22	-
Magyarország	-	13 798	-	-	-	17 792	-	-

E folyamatot természetesen befolyásolja – a népességnövekedés és a településszerkezet változásaihoz hasonlóan – a dunántúli gazdasági és társadalmi viszonyokban végbement változások különbözősége, eltérő üteme is, amire Katus László (1978, 18. o.) is utalt: „a Dunántúl a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlettség szempontjából egy-egy északi és egy déli félre osztható”. A 18. század végi lokális, elsősorban Bécs és a kereskedelmi útvonalat jelentő Duna közelségétől függő prekapitalista fejlődésből jól levezethető nagyobb és differenciáltabb művelődési-iskoláztatási igények fokozatos elterjedése a tőkés fejlődés általános térhódításának és esetenkénti súlypontváltásainak (lásd a dél-dunántúli ipari-kereskedelmi centrumok fejlődési dinamikáját) természetes kísérőjelensége.

A népoktatás fejlődésének fentebb vázolt iránya, az intézmények és a tanítók számának nagyobb arányú gyarapodása azonban tipikus extenzív fejlődés. Ha a finomabb minőségi mutatókat – az arányos tanítóellátottságot, a tanítók képzését, az egy tanítóra vetített össznépeséget, illetve tanulólétszámot vagy az iskolába járás arányait – vizsgáljuk, adataink a történelmi előny, a kedvezőbb ütemű gazdasági-társadalmi fejlődés és a művelődési hagyományok elsődleges, lényegében meghatározó szerepét húzzák alá. A 6–12 évesek iskolába járását tekintve a kiegyezést követő években Somogy és Zala mutatói a legrosszabbak. (Megjegyzendő, hogy a statisztikai adatok alapján térségünkben nem mutatható ki lényeges különbség a felekezeti népoktatást illetően, legfeljebb a protestáns, elsősorban az evangélikus tanítók magasabb kvalifikációja s ebből következően az oktatás feltételezhetően magasabb színvonala, illetve néhány mezővárosi izraelita iskola más felekezeti tanulók irányában tapasztalható növekvő vonzereje érdemel említést, amit a kiegyezés utáni évekből származó tanfelügyelői jelentések konkrét adatai is alátámasztani látszanak. Nemzetiségi vonatkozásban hasonló jelenséggel találkozhatunk a németajkú lakosság körében, míg a délszláv települések viszonylag kedvezőtlenebb iskoláztatási mutatói a dél-dunántúli zóna statisztikáit rontják.)

Az alfabetizmus terjedésének – először 1869-ben felmért – adatai, arányai is a fenti tendenciákat igazolják (4. táblázat, 1. ábra).

4. táblázat. Az olvasni-írni tudó 6 éven felüliek aránya a Dunántúlon, 1869

Vármegye	1869	
	%	R*
Baranya	41,6	10
Esztergom	46,0	9
Fejér	54,2	6
Győr	55,9	3
Komárom	54,3	4
Moson	70,9	1
Somogy	35,6	11
Sopron	63,2	2
Tolna	50,6	7
Vas	46,6	8
Veszprém	54,2	5
Zala	29,9	12
Dunántúl	46,6	-
Magyarország	36,0	-

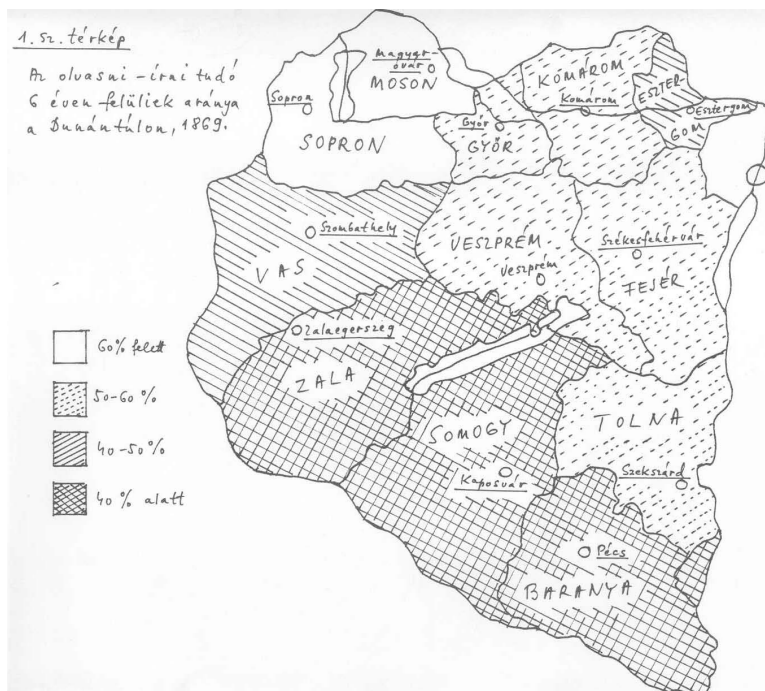
R=rangsor

A 46,6 százalékos dunántúli átlagnál csupán Tolna megye átlaga jobb (50,6); a rangsort Baranya (41,6), Somogy (35,6) és Zala (29,9) zárják. E két utóbbi érték az országos átlagnál is alacsonyabb. (A tárgyilagos helyzetképhez tartozik azonban, hogy ez az arány 1869-ben Erdélyben 16,4, a szomszédos Horvátországban 15,1 százalékos volt.) A 6 évesnél idősebb népesség írni-olvasni tudása alapján felállítható dunántúli sorrend erős korrelációt mutat az iskolai adatokra épülő rangsorokkal, és ugyancsak alátámasztja a dunántúli kultúreljővel kapcsolatos korábbi megállapításokat. Az összevetés sorrendjében Tolna az 5–7., Baranya a 10., Somogy és Zala a 11–12. helyet foglalják el. (1. ábra)

A dél-dunántúli fejlődés fáziskésését jelzi a művelődési-iskoláztatási lehetőségek tekintetében az a tény is, hogy míg az ország lakosságának 8,2 százaléka élt a dél-dunántúli térségben, az ország középiskoláinak mindössze 5,7 százaléka működött itt, és az összes középiskolai tanulónak csak 4,2 százaléka került ki erről a területről. (A főgimnáziumokra vetítve ez az érték mindössze 1,7, illetve 2,5 százalék.) Országosan 242,4 lakosra jutott egy középiskolai tanuló, a Dél-Dunántúlon – az országosnál kedvezőbb baranyai (pécsi!) helyzet ellenére is – 836,7-re. Egy tízéves dél-dunántúli ifjúnak (gyermeknek) tehát alig feleannyi esélye – lehetősége, bár meglehetősen, igénye is – volt a középiskolai továbbtanulásra, mint az országos átlag, ha viszont Tolnában vagy Somogyban élt, csupán negyedannyi. A középfokú oktatás helyzete tehát a kiegyezés küszöbén ugyancsak jelentős hátrányra utal és szinkronban van a régió népoktatási helyzetével (Kelemen, 1982/a).

Az 1770-es évektől 1869-ig felvázolható fejlődés azonban nemcsak régióként vagy megyéenként, hanem kisebb tájegységeként is eltérő jellegzetességeket mutat. Az ezt alátámasztó somogyi kutatások (Kanyar, 1979, 1989; Kelemen, 1985) – a gazdasági és településszerkezeti tényezőkön túlmenően – a helyi művelődési hagyományok differenciáló szerepére is utalnak. Ezen a téren további kutatásokat igényel a különböző típusú és fejlődő

dési ütemű városok (mezővárosok) iskola- és művelődésügyének vizsgálata, kitekintve természetesen a képet tovább árnyaló felekezeti és nemzetiségi vonatkozásokra is.

1. ábra. Az írni-olvasni tudó 6 éven felüliek aránya a Dunántúlon, 1869

A népoktatási reform hatása a Dunántúlon

A továbbiakban arra kerestem választ, hogy mit jelentett a Dunántúl és a dél-dunántúli régió életében az állami beavatkozás, a magyarországi népoktatás polgári reformja, amelynek perspektivikus célja „az új, egységes, az államtól irányított iskolarendszer megalapozása, a tanügyi igazgatás és szervezet, továbbá az iskolai oktatás és nevelőmunka számos kérdésének megoldása, általában a polgári köznevelési rendszer kiépítése volt” (Ravasz, 1968, 102.); elősegítette-e az eltérő starthelyzetű területek közötti jelentős különbségek kiegyenlítését, a fejletlenebb régiók felzárkózását.

Az előző évszázadra jellemző kiegyenlítődési folyamat, az arányosabb népsűrűség és településszerkezet kialakulása a dualista korszak első évtizedeiben még folytatódott, bizonyos mértékben a Dél-Dunántúlon is, itt azonban – az általános dunántúli visszaesést megelőzően – már a századforduló előtt lelassult. Különösen a tanköteles korosztály gyarapodásának alacsonyabb rátája figyelmeztet a demográfiai változásoknak részben az iparfejlődéssel, részben – és területünkön elsősorban – az „egyke” elterjedésével, valamint a kivándorlással magyarázható újabb összefüggéseire.

Az iskolahálózat bővülése és a tanítói létszámnövekedés általában követte a lakosság gyarapodását, kevésbé és késve igazodott azonban – főképp az infrastruktúra – az iskoláskorú gyermekek létszámváltozásaihoz, ami az iskolai feltételek terén állandósuló és a polgári korszakra mindvégig jellemző, sőt azon is túlmutató lemaradással járt együtt. Ez a folyamat természetesen, amint az 5. és 6. táblázat is tükrözi, megyénként is eltérő módon és mértékben ment végbe (Kelemen, 1982b, 1982c).

5. táblázat. Az iskolák száma

Megyék	1869	1910	gyarapodás %	R*
Baranya	372	424	113,9	11
Esztergom	64	85	132,8	3
Fejér	207	252	121,7	8
Győr	105	144	137,1	1
Komárom	146	178	121,9	7
Moson	76	93	122,3	6
Somogy	368	433	117,6	10
Sopron	238	285	119,7	9
Tolna	179	242	135,1	2
Vas	423	526	124,3	5
Veszprém	278	306	110,0	12
Zala	331	438	132,3	4
Dunántúl	2 787	3 406	022,2	-
Magyarország	13 798	16 455	119,2	-

R*= rangsor

6. táblázat. A tanítók száma

Megyék	1869	1910	gyarapodás %	R*
Baranya	436	641	147,0	11
Esztergom	102	219	214,7	1
Fejér	283	443	156,5	8
Győr	157	268	170,7	5
Komárom	211	381	180,5	3
Moson	125	196	156,8	7
Somogy	431	641	148,7	10
Sopron	352	540	153,4	9
Tolna	269	492	182,8	2
Vas	508	858	168,8	6
Veszprém	363	507	139,6	12
Zala	428	746	174,2	4
Dunántúl	3 665	5 932	161,8	-
Magyarország	17 792	-	-	-

R*= rangsor

Baranya és Somogy között a lassabb ütemű fejlődés mutat hasonlóságot; Zala gyorsabb tempójú fejlődése részben kompenzálni tudja az indulási hátrányokat és a nagyobb arányú népességnövekedést. Tolna viszont – a mérsékeltbb népességnövekedés és jelentős iskolafejlesztés eredményeképpen – kedvezőbb helyzetbe s a dunántúli mezőny élvonalába került.

Ezekkel a változásokkal összefüggésben azonban egy másik, egyre jellegzetesebb dunántúli, s főképpen dél-dunántúli jelenségre is fel kell figyelünk: az iskolahálózat

nagyfokú szétaprózottságára és belső tagolatlanságára. A két póluson ugyanis mind márkásabban kirajzolódott a hazai népiskola-fejlődés két iránya: a koncentráltabb település-szerkezetű, általában gazdasági és társadalmi tekintetben is fejlettebb területeken a differenciáltabb oktatás lehetőségét kínáló több tanítós, több tanulósoportos, osztott vagy részben osztott népiskola, a másik oldalon pedig az egytanítós, összevont tanulósoportos, hagyományos kisiskola dominál. A két pólust a Dunántúlon Moson, Esztergom és Tolna, illetve Baranya és Somogy jelentették. A dunántúli megyék többségében az iskolák száma a századforduló után már megközelítette a népességszám és a település-szerkezet által meghatározható optimumot. A fejlődés további útját – a népoktatási törvény szellemében – itt is az intenzifikálás, a belső struktúra finomítása, tehát a tanítói létszám növelése és a csoportbontás jelenthette volna. Ennek azonban a településföldrajzi és gazdasági tényezőkön kívül – különösen az esetleges iskola-összevonásokat illetően, amire történtek szekularizációs kísérletek, nemcsak a városokban, hanem kisebb falvakban is – a lakosság felekezeti megosztottsága, valamint az egyházak érthető ragaszkodása népnevelő intézményeikhez is erős akadályát képezte.

A 7. táblázatban található adatok vezetnek el bennünket a korabeli népiskola-hálózat fejlettségét, jellegzetességeit mutató viszonyszámhoz, ami megbízhatóan fejezi ki az eötvösi elgondolás: a hatosztályos, differenciált oktatást nyújtó elemi népiskola megvalósításának objektív lehetőségeit és mértékét. Ezt az összefüggést vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a dél-dunántúli átlag a dualizmus első négy évtizede alatt csaknem 0,4 százalékot javult, de amíg 1869-ben alig volt rosszabb az országos átlagnál (1,25 – 1,28), 1910-ben már jelentősen elmaradt attól (1,63 – 1,97).

7. táblázat. Az egy iskolára jutó tanítók aránya

Megyék	1869		1910	
	Arány	R*	Arány	R*
Baranya	1,172	11	1,511	11
Esztergom	1,593	2	2,576	1
Fejér	1,367	7	1,757	7
Győr	1,495	4	1,861	6
Komárom	1,445	6	2,140	2
Moson	1,644	1	2,107	3
Somogy	1,171	12	1,480	12
Sopron	1,478	5	1,894	5
Tolna	1,502	3	2,033	4
Vas	1,200	10	1,631	10
Veszprém	1,305	8	1,656	9
Zala	1,293	9	1,703	8
Dunántúl	1,315	-	1,741	-
Magyarország	1,289	-	-	-

A népiskola-hálózat minőségi fejlődése, az iskolaszerkezet differenciálódása tehát nem követte, objektív okokra visszavezethetően nem is követhette a népoktatás tartalmi megújítását célzó tantervi változásokat (1869, 1877, 1905), így a struktúra meghatározó módon visszahatott a tartalmi fejlődésre. Az egytanítós, osztatlan felekezeti kisiskola mint dél-dunántúli jellegzetesség – a múlt rekvizitumaként – eleve szigorú korlátok közé szorította a korszerűsödő és növekvő követelményeket támasztó népiskolai tantervek

érvényesülését. Több tanítós, teljesen osztott népiskolával – a megyeszékhelyek nagyobb, többnyire községi népiskoláit kivéve – még a korszak végén is alig találkozunk. Az 1907/08-as tanévben nyilvántartott 1443 dél-dunántúli elemi népiskola közül mindössze 9 volt teljesen osztott, azaz 0,62 százalékuk; 1022 iskola, azaz 70,82 százalékuk ekkor is egytanítós, osztatlan iskola volt, ami meghaladja a 62 százalékos országos átlagot.

Nem történt sarkalatos változás az egy tanítóra jutó 6–12 éves, mindennapi tankötelesek arányában sem; az 1910-ben is még közel 70-es átlag messze elmarad az Eötvös által pedagógiai és didaktikai szempontból elérendőnek tartott ötvenes – igaz, a népoktatási törvényben 80-ban maximált – csoportlétszámtól. Ez az átlag természetesen igen nagy szóródást takart: még az 1910-es években sem ritka – főképpen a katolikus iskolában, de néhány községi iskolában is – az egy tanítóra jutó 120–150-es létszám. (*Kelemen*, 1982b, 1982c)

Dél-Dunántúl népiskolai hálózatát a dualizmus időszakában az egyházi fenntartású iskoláknak az országos átlagot is meghaladó túlsúlya jellemezte (1910-ben mintegy 82, illetve 73 százalék), ami természetes módon együtt járt a népoktatás felekezeti jellegének konzerválódásával. Ez az állapot a helyenként felbukkanó laicizálódási tendenciák, szekularizációs törekvések ellenére teljes mértékben megfelelt a falusi, zömmel paraszti lakosság vallásos szemléletmódjának, lelki szükségleteinek. Ennek a helyzetnek a felülvizsgálatát és esetleges módosítását, akár a máshol tapasztalható szelídebb vagy erőszakosabb államosítást e térségben „különleges” szempontok, mint például a nemzetiségi kérdés vagy a munkáskérdés kevésbé indokolták. Az állami iskolák számának enyhe növekedését az 1890-es évektől – a délszláv lakosságú peremvidékek kivételével – többnyire a megyeszékhelyeken működő községi, illetve felekezeti iskolák állami kezelésbe adása magyarázza, aminek hátterében a kezdeti szekularizációs törekvésekkel szemben szinte kizárólag gazdasági megfontolásokat, a fenntartási terhek megosztásának, áthárításának szándékát fedezhetjük fel.

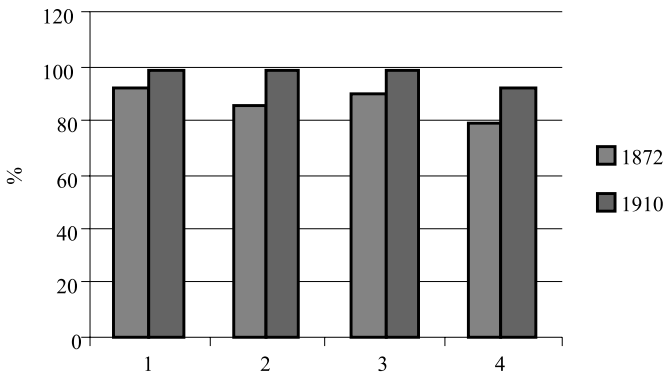
Az iskolák fenntartására és működtetésére fordított jövedelmek, illetve kiadások alakulását mutató több évtizedes adatsorokból jól kirajzolódnak az egyes megyék (és a dél-dunántúli régió) fejlődésének irányát jelző sajátosságok (*8. táblázat*). Jól követhető például Tolna, Baranya és Zala századvégi erőfeszítése a felzárkózásra. Somogy viszont különböző tényezők, elsősorban az 1873-as gazdasági válság kedvezőtlen együtthatása következtében az 1870-es évek derekától erősen visszaesett, a századfordulón a dunántúli rangsor végére, valóságos „kultúrgödörbe” került; ezt követő gyarapodásának az első világháború vetett véget. (*Kelemen*, 1985). Dunántúlnak az országos átlagértékekhez viszonyított megtorpanása, majd visszaesése azonban a dél-dunántúli megyékre is áttérjed. 1872-ben és 1980-ban az egyes iskolákra vetített, az iskolák méreteivel is számoló „relatív” költség még meghaladta az országos átlagot. 1809-ben azonban fordult a kocka, s ettől kezdve az egész Dunántúl, de déli megyéi is mindinkább elmaradnak az országos átlagtól. Az iskolai költségek relatív – az országos fejlődés üteméhez viszonyított – csökkenése különösen a Dél-Dunántúlon a kialakult iskolahálózat és -szerkezet továbbfejlesztésének szigorú gazdasági korlátaira utal. A terhek nagyobb hányada ugyanis közvetlenül az iskolafenntartó – zömmel paraszti – lakosságra hárult, akár az egyházi vagy községi iskolaadó, akár más pénz- és természetbeni hozzájárulások formájában, s a lakosság korlátozott anyagi ereje, csökkenő teherbíró képessége behatárolta a fejlesztési lehetőségeket is. Részben ezzel is magyarázható az államsegéllyel támogatott iskolák növekvő számaránya (*Kelemen*, 1982c, 1985).

A tankötelezettség, illetve az iskolába járás adatait vizsgálva a Dunántúl általában kedvezőbb, illetve a Dél-Dunántúl viszonylag kedvezőtlenebb kiinduló helyzete mindvégig megmutatkozik (*2., 3. ábra*).

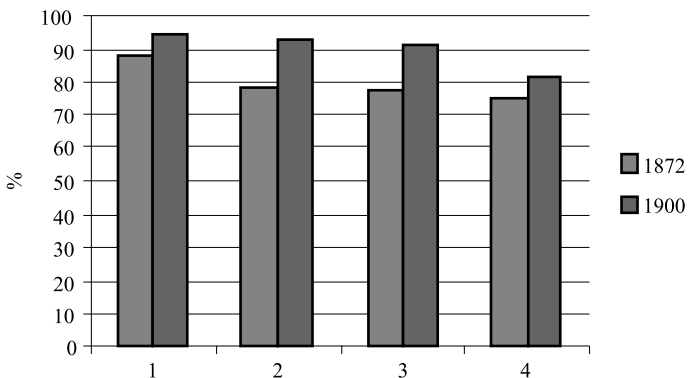
8. táblázat. Az egy iskolára jutó jövedelem

Megyék	1869		1872		1880	
	Ft	R	Ft	R	Ft	R
Baranya	270,19	8	402,94	9	567,89	10
Esztergom	218,34	12	378,85	10	778,34	3
Fejér	336,20	6	531,93	2	751,47	5
Győr	361,59	4	457,74	7	720,08	7
Komárom	351,15	5	494,07	5	694,19	8
Moson	440,09	1	630,14	1	952,38	1
Somogy	232,06	11	471,77	6	469,76	12
Sopron	369,12	3	524,80	3	761,78	4
Tolna	407,72	2	508,45	4	882,06	2
Vas	234,98	10	256,12	12	542,20	11
Veszprém	278,03	7	406,54	8	617,92	9
Zala	266,98	9	284,12	11	738,85	6
Magyarország	272,51	-	332,70	-	642,55	-

R = rangsor (a dunántúli megyék rangsora)

2. ábra. A 6–12 éves tankötelesek iskolába járásának aránya

3. ábra. A 6–15 éves tankötelesek iskolába járásának aránya

1. Baranya (6., 8. – 6., 8.)
2. Somogy (11., 7. – 11., 7.)
3. Tolna (8., 5. – 8., 5.)
4. Zala (12., 12. – 12., 12.)

Zárójelben a megye helye a dunántúli rangsorban (1872, illetve 1900).

A korszak végén azonban ezek a mutatók már megközelítették az adott feltételek között elérhető optimumot. Ennek következtében mérséklődött a szóródás is: a szélső értékek közötti eltérés 1869-ben 12, 1910-ben 7 százalék volt, s a dunántúli rangsor végén található Zaláé is meghaladta az országos átlagot.

Az iskolába járás ténylegességét és rendszerességét illetően azonban még a korszak végén sem lehetnek illúzióink. A 6–12 éves kori tankötelezettség normális, illetve elvárt ütemű teljesítését a századforduló után is legfeljebb 30–40, összértékét körülbelül 50–60 százalékosra becsülhetjük. 1905-ben például a megfelelő korosztálynak 43,2 százaléka járt a 6. osztályba, mintegy 30 százalékuknak 2–5 éves visszamaradása volt. Zalában ez az arány még rosszabb: 31,9, illetve 39,4 százalék.

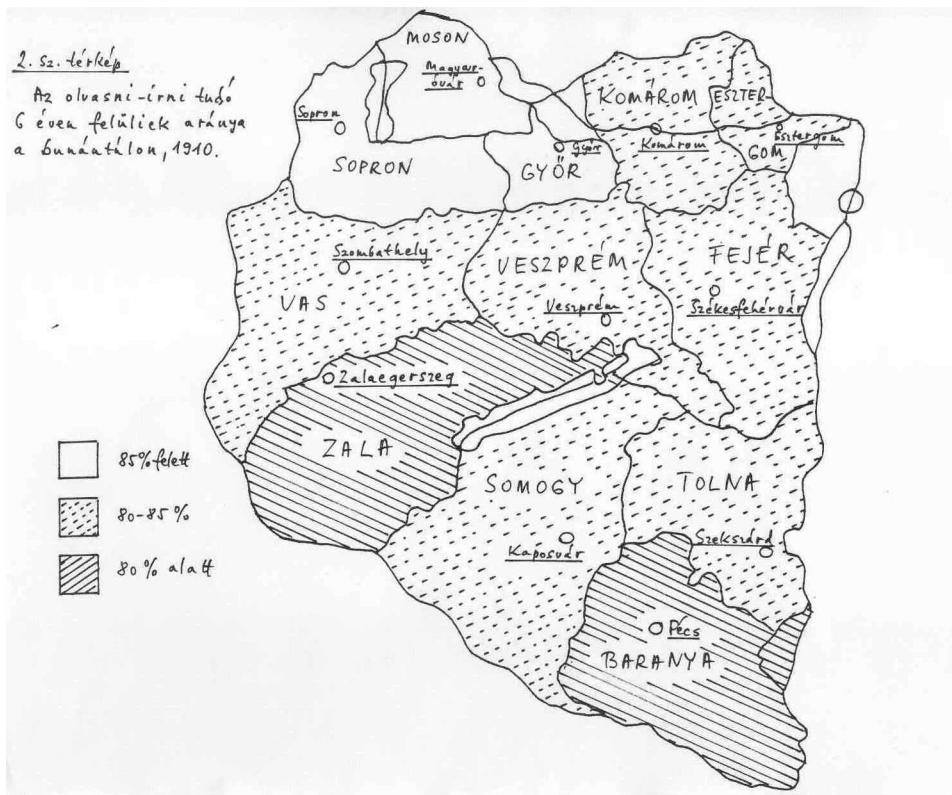
Az viszont elvitathatatlan eredmény, hogy az iskolába járó gyermekek zöme legalább írni-olvasni megtanult, s ez az analfabetizmus jelentősen csökkenő arányában is megmutatkozott (9. táblázat, 4. ábra) (Kelemen, 1982b, 1982c).

9. táblázat. Az írni-olvasni tudó 6 éven felüliek aránya, 1910

Megyék	1910		1869–1910*	
	%	R	%	R
Baranya	78,6	11	37,0	4-5
Esztergom	83,9	4-6	37,9	3
Fejér	82,6	8	28,4	10
Győr	85,5	3	29,6	8-9
Komárom	83,9	4-6	29,6	8-9
Moson	88,9	2	18,0	12
Somogy	80,1	10	44,5	2
Sopron	89,0	1	25,8	11
Tolna	81,7	9	31,1	6
Vas	83,6	7	37,0	4-5
Veszprém	83,9	4-6	29,7	7
Zala	75,1	12	45,2	1
Dunántúl	81,7	-	35,1	-
Magyarország	68,7	-	32,7	-

*a növekedés mértéke

Az írni-olvasni tudó 6 éven felüliek aránya a dél-dunántúli vármegyékben 1869-ben még 29,9 és 50,6, 1900-ban 65,7 és 77,2, 1910-ben már 75,1 és 81,7 százalékos szélső értékek között alakult, a különbség tehát erőteljesen csökkent. Az arány azonban mindvégig alacsonyabb volt a dunántúli átlagnál. A „dunántúli kultúrlejtő” képe talán ebből a látószögből változott a legkevésbé: a megyék sorát 1910-ben – Tolna, Somogy, Baranya és Zala sorrendben – a régió megyéi zárták. Fejlődésük azonban – Zala kivételével – az országosénál gyorsabb ütemű volt, ami a mind általánosabbá váló elemi népoktatás térhódítását és jelentős közművelődési hatását is igazolja (Kelemen, 1982b, 1982c).

4. ábra. Az olvasni-írni tudó 6 éves felüliek aránya a Dunántúlon, 1910

A magasabb szintű iskoláztatás (felső nép- és polgári iskola, tanoncképzés, középfokú oktatás) lehetőségeinek bővülése némi fáziskéséssel és csekélyebb területi különbségekkel az elemi népoktatás ellentmondásos fejlődését követte.

Ha a nem elemi fokú iskolák adatait a korszak végén együttesen vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az intézményhálózat fokozatos kiépülésének és differenciált fejlődésének eredményeképpen meglehetősen arányos, vertikálisan és horizontálisan is jól tagolódó oktatási szervezet jött létre, amely a helyi igényekhez igazodva egyre több irányú továbbtanulást tett lehetővé (5., 6. ábra). Egy-egy elemi fokú iskolára 1914-ben Baranya megyében 14 686, Tolnában 15 721, Zalában 17 935, Somogyban 18 298 lakos jutott, ami viszonylagos kiegyensúlyozottságra utal a továbbtanulási helyi – egyébként nyilvánvalóan korlátozott – lehetőségeit illetően (Kelemen, 1982/b,c). (5., 6. ábra)

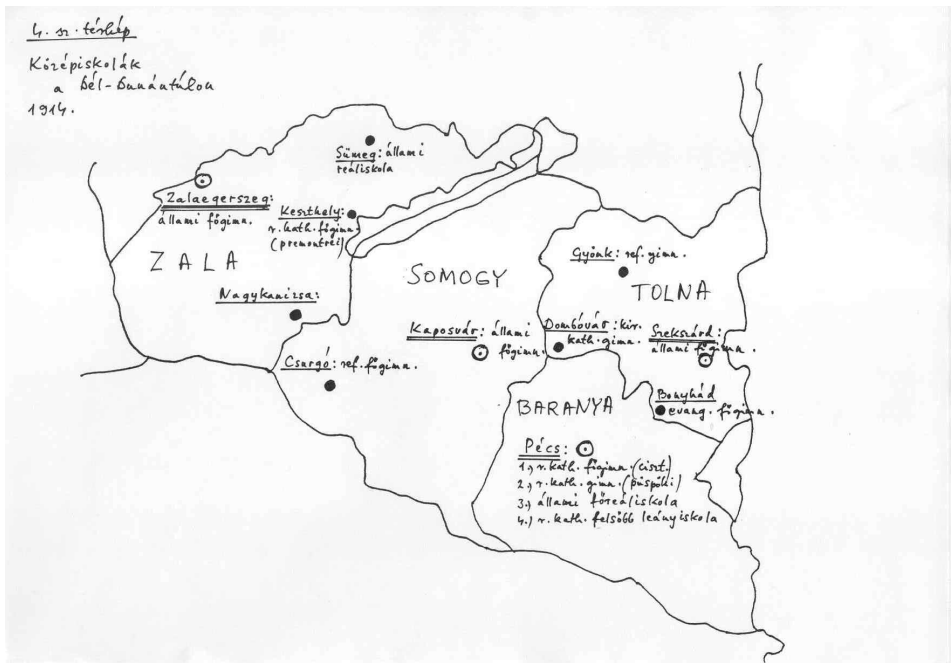
A közoktatás dualizmuskori fejlődése tehát a történelmi fáziskülönbségek által meghatározottan és a gazdasági-társadalmi fejlődés sajátos helyi körülményei között, számottevő regionális, megyei különbségeket mutatva ment végbe a Dunántúlon. A statisztikai adatok feldolgozása során olyan mutatókat kerestünk, amelyek segítségével az eltérő fejlettségű és különböző fejlődési ütemű területek között egy több szempontú összehasonlítás és rangsorolás viszonylagos objektivitással elvégezhető.

A dunántúli megyék 1869-es – négytényezős – rangsora, amelynél a tanítók és az iskolák arányait, az iskolába járás mértékét, a népiskolai kiadások relatív értékét és az írni-olvasni tudók arányát vettük figyelembe, lényegében igazolja a „dunántúli kultúrlejtővel” kapcsolatos korábbi megállapításokat. E rangsor alapján Tolna a dunántúli

li középmezőnybe tartozik (5–7. hely), Baranya, Somogy és Zala – Vas megye társaságában – a sereghajtók csoportját alkotja.

5. ábra. A Dél-Dunántúli polgári iskolái, 1914

6. ábra. Középiskolák a Dél-Dunántúlon, 1914

Az 1910-es – hattényező – összehasonlítás alapján – itt az egy felső nép- és polgári iskolára, illetve az egy középiskolára jutó összlakosság arányát is figyelembe vettük – a dunántúli megyék három, viszonylag jól elkülöníthető csoportot alkotnak:

- (1) Esztergom (+6), Győr (+2), Sopron és Moson (-3)
 - (2) Tolna (+1), Veszprém (-2), Vas (+4) és Komárom (-1)
 - (3) Fejér (-6), Baranya, Zala (+1,-1) és Somogy (-2)
- (Zárójelben az előző, 1869-es rangsorhoz viszonyított helyváltozás mértéke.)

Ezek a változások néhány ponton már jelentősen módosítják a Dunántúl 30–40 évvel korábbi művelődési (iskoláztatási) térképét. Adataink azonban arra is utalnak, hogy ez a nagyrégió a dualizmus évtizedei alatt veszített hagyományosan kedvező pozíciójából, a fejlődés ütemét tekintve elmaradt már a dinamikusan fejlődő országrészek mögött és elmaradt a változások országos trendjétől. Nem történt viszont lényeges módosulás az észak- és a dél-dunántúli területek közoktatási viszonyait illetően. A történelmi hátrány végül is rányomta bélyegét a déli területek fejlődésére, s ha a különbségek némileg csökkentek is az idők folyamán, régiókra – pontosabban Baranya, Somogy és Zala megyékre – a megkésettség, a perifériák történelmi fáziskésése maradt a jellemző, ami súlyosan determinálta a térség közoktatásának későbbi, 20. századi alakulását is (*Kelemen*, 1982c).

A magyarországi polgári közoktatási reformok sorozata ugyanakkor – a rendszer korlátai és a regionális különbségek ellenére is – megeremtetette a modern tömegoktatás szervezeti és intézményi alapjait. 1914-ben például Dél-Dunántúl lakosságának mintegy 13,8 százaléka járt az elvi vagy az ismétlő, körülbelül 1,35 százaléka nem elemi fokú polgári, szak- és középiskolába. Ez együttesen valamivel több, mint 15 százalék, ami azt jelenti, hogy minden hetedik, illetve a hat éven felüli lakosságot tekintve minden hatodik dél-dunántúli állampolgár életében, életének mindennapjaiban meghatározó szerephez jutott az iskola. Ez pedig, ha némileg rosszabb is, mint a dunántúli vagy az országos arány, korszakos változásokat jelez ezen a tájon is.

A dél-dunántúli régió közoktatása a 20. században

A továbbiakban arra a kérdésre próbálok – kétségtelenül hipotetikus értékű és vázlatos – választ kapni, hogy a fentebb bemutatott állapot, a 19. század kulturális öröksége – Eötvös hagyatéka – milyen következményeket vont maga után, milyen hatást gyakorolt kiemelten vizsgált területünk, a dél-dunántúli régió 20. századi oktatásügyére.

Mi jellemzi a két világháború közötti időszakot? A népességnövekedés – a háború, illetve a gazdasági-társadalmi viszonyok kedvezőtlen alakulása folytán – huzamosan elmarad az országos átlagtól, a tanköteles korosztályok növekedési rátája rendkívül alacsony. Ennek következtében az 1920-as évek első felében relatíve kedvező helyzet jön létre, az iskolai feltételek csekély mértékű javulást mutatnak. Az évtized második felétől – a Klebelsberg-féle iskolaépítési program más térségeket preferál – ismételt lemaradást tapasztalhatunk. Az ismert mutatók alapján – mind a '20-as, mind a '30-as évek statisztikai szerint – a népoktatás terén az előrelépő Tolnával szemben Zala, Somogy és Baranya zárja a dunántúli rangsort. (Zala helyzetén elsősorban a nemzetiségi területek elcsatolása javít valamelyest). A megmerevedett struktúra – az elemi népiskolák kétharmada egytanítós kisiskola! – egyértelműen a folytonosságot jelzi. A hagyományos néptanítói – mindenesi – szerep továbbélésére utal, hogy a korabeli országos és a dunántúli átlagot messze meghaladja a népnevelésben és az egyházi szolgálatban szerepet vállaló – helyzeténél fogva: vállalni kényszerülő – tanítók aránya. Az 1938-as statisztika adatai szerint a nem elemi fokú iskolák és az iskolázás tekintetében is Zala, Baranya és Somogy áll a dunántúli rangsor végén (*Kelemen*, 1987).

Az iskolaszervezet hátrányos következményei különösen pregnáns módon mutatkoznak meg a magyar közoktatás 1945-ös, az általános iskola létrehozását követő átszervezése során.

Az 1946/47. évi közoktatási statisztika szerint a hagyományos népiskolák és az általános iskolák aránya országosan (és a Dunántúlon is) 40–60, Baranyában és Somogyban 50–50 százalék. A tanítók közül országos átlagban 15,5 (a Dunántúlon 17,7), Baranyában 30, Somogyban 40 százalékos a népiskolában tanítók aránya; az egy iskolára jutó pedagógusok száma országosan 4,2 (a Dunántúlon 3,2), Zalában 2,7, Somogyban 2,3, Baranyában 2,0.

„Délén” tehát a helyzet változatlan. A retardált fejlődés, a szétaprózott, korszerűtlen infrastruktúra nyomasztó öröksége hosszú időre szólóan rányomja a bélyegét a régió közoktatására, súlyos hátrányt jelent a következő évtizedekben is.

Ezt a megállapítást későbbi adatok is alátámasztják. Az általános iskolai oktatás minőségi mutatóit – például a szakrendszerű oktatást nyújtó iskolák, a szakrendszerű oktatásban részesülő tanulók vagy a szakképzett tanárok által tartott tanórák arányát – tekintve az 1964/65-ös tanévben Baranya, Somogy és Zala, 1978/79-ben Baranya, Zala és Somogy zárja a dunántúli rangsort. Hasonló eredményt kapunk, ha a különböző – 10, 15, 18, 25 éves – korosztályok továbbtanulási arányát, iskolai végzettségét vizsgáljuk (*Kelemen*, 1987).

Figyelemre méltó mozzanat viszont az 1960-as évek második felétől tapasztalható zalai „fordulat”. Előrelátó helyi politikai-oktatáspolitikai döntések nyomán, átgondolt és következetes, az ágazati „ráfordítások” tekintetében is egyedülálló megyei iskolafejlesztési program indult el. (1981-ben például a tanácsi kiadásoknak országosan 43,8, Zalában 44,5, míg Somogyban csupán 36,7 százalékát tette ki a művelődési ágazat támogatása.) Ennek nyomán – sikeres iskolakörzetesítési, diákotthon-építési program eredményeként – látványos javulás következett be az intézményi, tárgyi és személyi feltételek és statisztikailag is igazolható előrelépés az iskolai eredmények – például a továbbtanulási mutatók – terén. A változások eredményeként Zala felzárkózott a fejlettebb nyugat-dunántúli régióhoz; Somogy pedig több vonatkozásban is – nem szakos tanítás, képesítés nélküliek alkalmazása, szükségtantervek aránya stb. – ismételtlen a „lejtő” aljára, a dunántúli rangsor végére került (*Kelemen*, 1987). A zalai példa azt bizonyíthatja, hogy a történelmi múlt nem fátum, balvégzet; a jövőbe mutató megoldások kulcsa a problémák felismerése és tudatos kezelése.

Átlépve a 21. század küszöbét, fel kell tennünk a cseppet sem költői kérdést: meddig nyúlnak a történelem árnyai, meddig terjed a múlt?

Balázs Éva a közoktatás és a regionális fejlődés összefüggéseit vizsgáló, adatgazdag könyvében régiókat illetően az alábbi következtetésre jut: „Dél-Dunántúl fejlődési útja – a korábbi iskolázottsági deficitjét »ledolgozó« s eközben mérsékelten előremenekülő észak-magyarországi és észak-alföldi régiókéénál – szertveleőbb (*Kelemen*), kevésbé tudta csökkenteni a legalacsonyabb iskolázottságú népesség arányát és nagyobb a rés a legelső és a legfelső végzettségű 25–29 évesek között”. (*Balázs*, 2005) De a történelmi hátrány – s ez a valójában „szerves” fejlődés! – kimutatható egyfelől a dunántúli megyék (és régiók) gazdasági-társadalmi jellemzői tekintetében, másfelől a közoktatás területi rendszerének működési feltételeiben és körülményeiben, valamint az oktatás minőségi mutatóit – lemorzsolódás, versenyképesség, továbbtanulás, szegregáció – elemezve is. (*Balázs*, 2005)

Ezt igazolják – találmra választott példaként – a negyedik országos kompetenciamérés viszonylag friss adatai is (*10., 11. táblázat*), miszerint az olvasásértés és a matematikai képességek tekintetében – a 6., a 8. és a 10. évfolyamos tanulók között egyaránt – a dél-dunántúli régió zárja a dunántúli rangsort, azzal a csekély változással, hogy a nyugat-dunántúli régióhoz sorolt, oda felzárkózott Zala helyett Tolna megyével bővült a kör (*Novák*, 2007).

10. táblázat. A szövegértés negyedik országos kompetenciamérés regionális adatai

Régió	6. évfolyam			8. évfolyam			10. évfolyam		
	E.	O.	D.	E.	O.	D.	E.	O.	D.
K-M	514	2	-	498	2	-	502	2	-
K-D	509	3	II.	497	3	II.	499	3	II.
NY-D	527	1	I.	508	1	I.	511	1	I.
D-D	509	5	III.	493	5	III.	494	4	III.
É-M	491	7	-	477	7	-	482	6	-
É-A	501	6	-	499	6	-	486	5	-
D-A	505	4	-	497	3	-	502	2	-

11. táblázat. A matematika negyedik országos kompetenciamérés regionális adatai

Régió	6. évfolyam			8. évfolyam			10. évfolyam		
	E.	O.	D.	E.	O.	D.	E.	O.	D.
K-M	492	2	-	492	4	-	501	2	-
K-D	491	3	II.	494	2	II.	496	4	II.
NY-D	501	1	I.	508	1	I.	509	1	I.
D-D	489	5	III.	490	5	III.	493	5	III.
É-M	467	7	-	476	7	-	480	7	-
É-A	484	6	-	477	6	-	483	6	-
D-A	490	4	-	493	3	-	501	2	-

Rövidítések: K, É-M: Közép-, Észak-Magyarország

K-, Ny-, D-D: Közép-, Nyugat-, Dél-Dunántúl

É-, D-A: Észak-, Dél-Alföld

E: Eredmény, O: Országos, D: Dunántúli rangsor

Megjegyzés: „A kutatók feltételezése szerint a régiós különbségek nagy része az egyes területek, megyék, kistérségek társadalmi, gazdasági helyzetének különbözőségéből adódik.”

A történelmi kutatás és az aktuálpolitika határmezsgyéjét átlépő gondolatmenet befejezésül annak a véleménynek, sőt meggyőződésnek szeretnék hangot adni, hogy a mindenkori oktatáspolitikák szempontjai közül és az oktatásfejlesztés kultúrájából – a meg-alapozottság érdekében és a komplexitás jegyében – nem hiányozhatnak a helyi és a regionális oktatástörténeti kutatások tudományos tényei és tapasztalatai sem. (1)

Jegyzet

(1) Az MTA Neveléstörténeti Albizottsága Veszprém-ben tartott ülésén (2008. december 12.) elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata.

Irodalom

Balázs Éva (2005): *Közoktatás és regionális fejlődés*. OKI, Budapest.

Benda Kálmán (1977): Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 8. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 123–133.

Kanyar József (1979): Népiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon – különös tekintettel Somogyra. In:

Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 10. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 175–230.

Kanyar József (1989): *Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (1770–1868)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Katus László (1978): A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai, 1848–1867. In:

Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. III. 1848–1867. A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. MTA PAB-VEAB, Székesfehérvár. 6–30.

Kelemen Elemér (1978): A Dunántúl népoktatása az Eötvös-törvény előtti évtizedben. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. III. A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. MTA PAB-VEAB, Székesfehérvár. 215–220.

Kelemen Elemér (1982a): A Dunántúl népoktatásának néhány kérdése. In: Kanyar József (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. IV. 1867–1900. MTA PAB-VEAB, Veszprém. 251–258.

Kelemen Elemér (1982b): Népoktatás a Dunántúlon 1900–1944. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. V. 1900–1944. 1–2. MTA PAB-VEAB, Veszprém. I. 29–39.

Kelemen Elemér (1982c): A Dunántúl népoktatása (1867–1900). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 13. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 243–282.

Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kelemen Elemér (1987): Az alapfokú oktatás fejlődése a Dél-Dunántúlon az Eötvös-törvénytől napjainkig. In: Foki Iblya (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 203–214.

Kelemen Elemér (1994): Az oktatási intézményhálózat fejlődése és az oktatási vonzaskörzetek alakulása a Dél-Dunántúlon 1869–1914 között. *Századok*, 3–4. 674–707.

Novák Gábor (2007): Mit mutatnak a számok? *Köznevelés*, június 11.

T. Mérey Klára (1994): A településhálózat változása és ennek okai a Dél-Dunántúlon (1850–1914). *Századok*, 128. 3–4. 650–671.

Vörös (1976): *A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon*. Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, 1975 in Mogersdorf. Schul- und

Bildungswesen in pannonischen Raum bis 1918 mit besondere Berücksichtigung des modern Schulwesens. 219–232.

A statisztikai adatok forrásai

A 18. századra vonatkozó adatokat Benda (1977), Kanyar (1989) és Vörös (1976) hivatkozott munkáiból vettem át.

Az 1860-as évekre: *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, (1869) 5. A-D táblázatok. Barsi József (1864/65–1867/68, szerk.): *Magyarország közoktatási statisztikája*. Pest. XVII + 279. A népességre vonatkozó adatok: Kovacsics József (1957, szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest.

A dualista korszakra: *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben*. I. rész. Buda; uaz: 1870, 1871, Buda, 1872; uaz: 1873–1879, 3–26. kötet. Budapest. 1874–1877. Magyarország közoktatásügye az ???? évben. Különnyomat *A m. kir. Kormány ???? évi működéséről és az országos közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv* című műből. 1898–1918. Bp. 1898–1918. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új ???? 1–21. köt. 1893–1914. Budapest. 1893–1914.

A két világháború közötti időszakra: uo. 1921–1929, 1938, Budapest, 1922–1930. 1939.

1945 után: *Oktatás, művelődés 1950–1985*. (1986) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

A statisztikai kiadványokból felhasznált alapadatok további feldolgozása (átlagok, viszonyszámok, rangsor-analízis, korreláció-számítás stb.) saját számításaimon alapul. Az adatokat és a táblázatokat részben saját korábbi munkáimból (lásd az Irodalomjegyzéket) vettem át. (1)